
МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2

А. Л. Старунова

Шляхи словотворення української мови, їх активізація

У статті подано коротку характеристику лексики сучасної української мови. Звернено увагу на правила, якими потрібно керуватися при використанні запозиченої лексики. Зроблено висновок про те, що лексика української мови на сучасному етапі збагачується, поповнюється та відновлюється.

Ключові слова: лексичні норми, запозичена лексика, корінна лексика, багатозначність слова, називна функція слова, калька, неологізми.

В статье дана короткая характеристика лексики современного украинского языка. Обращено внимание на правила, которыми необходимо руководствоваться при использовании заимствованной лексики, пути словообразования украинского языка. Сделан вывод о том, что лексика украинского языка на современном этапе обогащается, пополняется и обновляется.

Ключевые слова: лексические нормы, заимствованная лексика, коренная лексика, многозначность слова, назывная функция слова, калька, неологизмы.

The article briefly describes the vocabulary of the modern Ukrainian Language.

Attention is drawn to the rules that should be followed when using borrowed vocabulary, the way of word – formation of the Ukrainian language.

Concluded that the vocabulary of the Ukrainian language at the present stage is enriched, replenished and updated.

Key words: lexical norms, borrowed vocabulary, root vocabulary, polysemantic words, naming function of a word, tracing, neology.

З активізацією національного відродження в усіх галузях почалося активне наукове словотворення в Україні. Більшість держав світу має свою національну термінологію (з елементами інтернаціональної лексики). У цивілізованій країні, якою нині прагне стати Україна, національна мова забезпечує всі галузі життя і, зокрема, фахове

спілкування. Тому процес творення наукової лексики в українській мові є природним і необхідним.

"Основна функція слова в мові – називна. Що таке назва? Відмітна ознака, що впадає в око і яку ми робимо представником предмета. Суттєве сприймання дає предмет, розум – назву цього предмета", – стверджував Л. Фейєрбах. Ознака, за якою предмет одержав свою назву, може й не розкривати його справжньої природи. Наприклад, слово атом запозичене з грецької мови і буквально означає "неподільний", хоч наука довела, що атом ділиться на дрібніші частини.

Значення слова співвідносно з поняттям як категорією мислення, що виникає внаслідок відображення та узагальнення у свідомості людини істотних ознак і властивостей предмета, являє собою сукупність людських знань про предмет. Слово матеріалізує поняття і тим самим робить його доступним і для інших людей. Однак слово не тільки матеріалізує поняття, а й формує його. Таким чином, воно не умовне звукове позначення предмета, а мовний знак, що виникає внаслідок пізнання людиною ознак, властивостей предмета. Здатність слова називати поняття дає можливість у процесі спілкування користуватися порівняно невеликим запасом слів. Усвідомлення нерозривного зв'язку слова і поняття – запорука успішного глибокого оволодіння мовою свого фаху, вміння точно висловлювати думки, добираючи для цього відповідні лексеми.

У процесі розвитку мови можуть виникати нові значення слова, тобто його семантичний обсяг змінюється – розширюється чи звужується. Але в кожний конкретний період семантична структура слова є величиною постійною, інакше неможливим було б мовне спілкування. Багатозначність слова вважають могутнім джерелом і засобом збагачення словникового складу мови. Нові значення слова виникають на основі перенесення найменування з одних предметів, ознак, дій, станів на інші на основі подібності чи суміжності. Внаслідок цього створюється можливість одним словом позначати два і більше поняття.

Точно визначити кількість слів, які сьогодні вживають в українській мові, практично неможливо. Відомо, що найповніше засвідчує словникове багатство "Великий тлумачний словник сучасної української мови", який містить близько 170 тисяч слів і словосполучень. Одинадцятитомний "Словник української мови" подає тлумачення більше, ніж 135 тисяч слів. Щодо термінологічних словників, то вони об'єднують 3–5 тисяч слів, енциклопедичні (загальні чи спеціальні, галузеві) містять 2–3 тисячі словникових статей.

Словниковий склад сучасної української літературної мови формувався протягом тривалого історичного часу. Лексика сучасної української літературної мови не однорідна за походженням. Виділяють корінну і запозичену лексику.

Корінна лексика – це слова, які успадкувала українська мова з індоєвропейської мовної єдності, праслов'янської мови, а також створені на власному мовному ґрунті. Вона складає приблизно 90 % від загальної кількості слів.

Розрізняють кілька пластів корінної лексики. Ядро її становлять слова, успадковані від індоєвропейського лексичного фонду (індоєвропеїзми). Це слова, які й сьогодні вживають в усіх мовах або в більшості мов, що належать до індоєвропейської сім'ї, і дійшли до нашого часу найчастіше у вигляді коренів.

Спільнослов'янська лексика – це слова, які виникли в період спільнослов'янської мовної єдності й іншим групам індоєвропейських мов невідомі. Слів, які успадкувала українська мова від праслов'янської і які вживають тепер, приблизно 2 тисячі. Вони належать до активного складу сучасної української мови, становлять найважливішу і найдавнішу частину лексики.

Спільносхіднослов'янська лексика – це слова, які виникли в період виділення східнослов'янських діалектів зі спільнослов'янської мовної єдності.

Власне українська лексика – це слова, які виникли на українському мовному ґрунті в період формування і розвитку української мови і виражають її специфіку. Це кількісно найбагатший та найбільш різноманітний пласт корінної лексики, який утворюють загальноновживані слова різних тематичних груп.

Крім корінних слів, у лексичному складі української мови певне місце займають запозичення з інших мов (близько 10 % усього її словникового складу). Цікавим є процес засвоєння слів з інших мов. Відбувається він, як правило, внаслідок культурних, економічних, політичних контактів з іншими народами. Безперечно, запозичені з інших мов слова відповідним чином пристосовуються до фонетичних, граматичних законів української мови, тобто відбувається їх фонетичне, графічне, лексичне, граматичне освоєння (адаптація). Тому не завжди легко встановити різницю між корінним та запозиченим словом.

Більшість запозичених слів зберігають характерні фонетичні, словотвірні, морфологічні ознаки.

Своєрідним різновидом запозичень в українській мові є кальки. Калька – це слово або вислів, скопійовані засобами української мови з іншої мови, тобто значуща частина оригіналу буквально перекладена і займає в перекладі таке ж місце, як і в оригіналі. Розрізняють кальки лексичні, семантичні, фразеологічні.

Калькування є одним із шляхів збагачення словникового складу мови. Однак у багатьох випадках воно стає причиною порушень мовної норми на лексичному рівні.

Питання про використання слів іншомовного походження в українській діловій мові є складним і вирішується неоднозначно. Вживання необхідних запозичених слів не вважають негативним явищем, але надмірне, неправильне їх застосування однозначно оцінюють негативно. Звичайно, безоглядний мовний пуризм, який веде до збіднення лексичного складу, обмеження виражальних засобів мови, не завжди бажаний. Цікаві щодо цього міркування академіка А. Кримського: "... не варто сперечатися про те, звідки взяли слово, а намагання усунути такі іншомовні слова, які вже міцно ввійшли до української літературної мови, є просто зайвим, бо тут нашої філологічної заборони ніхто не послухав".

Добір, вживання слів іншомовного походження часто диктують обставини, умови та стиль спілкування. Недоречно вжиті слова не лише з мов віддалених, але й близькоспоріднених засмічують літературне мовлення.

Які саме слова іншомовного походження є необхідними в мові? Насамперед ті, які не можна точно перекласти рідною мовою. Здебільшого це загальноприйняті науково-технічні терміни. Серед запозичених слів-термінів виділяють пласт інтернаціоналізмів – міжнародних слів, які вживають з тим самим значенням не менше, ніж у трьох неспоріднених мовах, і які мають греко-латинську основу. Терміни-інтернаціоналізми залишаються єдиними назвами, як правило, тоді, коли були запозичені разом із поняттям.

У наш час кількість запозичень з інших мов збільшується. Про це свідчить словник-довідник Д. Мазурик "Нове в українській лексиці". Укладений за матеріалами української преси і частково зарубіжних періодичних україномовних видань 1991–2001 рр., словник відображає динаміку процесів, що відбуваються в сучасній українській мові, зокрема щодо запозичень.

При використанні запозиченої лексики варто керуватися такими правилами:

1. Не вживати слів, які мають українські відповідники (не в термінологічному значенні): аргумент – підстава, мотив, обґрунтування, доказ, авторитет, повага, пошана, вага.

2. Іншомовні слова повинні бути зрозумілими для тих, хто їх слухає або читає, напр.: апелювати – звертатися, домінувати – переважати, координувати – погоджувати, лімітувати – обмежувати.

3. Вживати слова точно, відповідно до значення.

4. Не вживати в одному контексті і запозичене слово, і український відповідник.

Загальноновживана лексика – це слова, які використовують усі носії мови незалежно від рівня освіти, фаху, місця проживання тощо. Насамперед це назви життєво необхідних для кожної людини понять, які пов'язані з побутом, суспільним життям, виробничою діяльністю тощо. У зв'язку з підвищенням загального рівня культури, освіти, наукових і технічних знань народу, активною участю його у політичному і громадському житті, суспільному виробництві, корінними змінами у побуті загальноновживана лексика поповнюється словами, які впродовж десятиліть склали спеціальну лексику з обмеженою сферою вживання, напр.: радіо, газета, лекція, конференція, актив, премія, ракета, електрика, газ.

На думку деяких дослідників, "професіоналізми виникають, коли та чи інша спеціальність або вид занять не має розвинутої термінології. Більш виваженою, однак, видається думка про те, що професіоналізми вживаються у певному професійному середовищі з метою "детальнішого членування дійсності в сфері спеціальних інтересів". Виконуючи важливу номінативно-комунікативну функцію, вони сприяють кращому взаємопорозумінню.

Термінологічна лексика є важливою категорією лексики кожної мови. Становлення української спеціальної термінології відбувалося у досить складних умовах, викликаних різними обмеженнями суспільного функціонування української наукової мови. Штучне гальмування її в різні періоди історичного розвитку позначилося на формуванні термінологічного словника. Однак попри несприятливі попередні умови та завдяки активізації термінологічної роботи сьогодні українська термінологічна лексика повно відбиває рівень сучасних наукових знань, технічного і суспільно-культурного прогресу. При НАН України працює Комітет наукової термінології, який апробує суспільно-комунікативну вартість наукових термінів. Розв'язання термінологічних проблем має не тільки лінгвістичне, а й державне значення, оскільки наявність термінології є однією з обов'язкових умов розвитку науки, техніки, освіти.

Кількість термінів з розвитком суспільства збільшується, оскільки вони перші фіксують соціально-економічні, державно-політичні, науково-технічні та культурні досягнення усієї людської цивілізації.

Важливо також, наголошують мовознавці, сформуванню національну терміносистему у найсучасніших галузях, а саме у галузях комп'ютерної техніки, штучного інтелекту, автоматизованого забезпечення, інформаційної служби, розширити присутність української мови в Інтернеті, тобто створити українську термінологічну базу сучасного постіндустріального суспільства.

Лексика української мови складалася і розвивалася впродовж багатьох віків. У лексиці знаходять відображення зміни, що відбуваються в житті нашого суспільства, багата і славна історія українського народу, величезні досягнення в економіці і культурному житті сучасної України.

За походженням лексика української мови не однорідна. Окремі слова і цілі групи слів в українській мові виникли в різні епохи і з різних джерел. З погляду походження лексики сучасної української мови поділяється на кілька груп:

1. Спільнослов'янська лексика. Це найдавніший шар словникового складу української мови, успадкований через давньоруську з мови праслов'янської, що існувала до V–VI ст. н. е., а потім, розпадаючись, стала тим джерелом, на основі якого виникли і розвивалися всі інші слов'янські мови.

До спільнослов'янського лексичного фонду відносяться слова, поширені в усіх або в більшості слов'янських мов.

2. До власне української лексики належать слова, які виникли на українському мовному ґрунті, тобто в період становлення і подальшого розвитку мови української народності.

3. Досить значну за обсягом, стилістичними функціями і за семантичними ознаками лексичну групу становлять старослов'янізми, тобто слова, засвоєні із спорідненої старослов'янської мови.

Лексика української мови в процесі свого історичного розвитку постійно змінюється, збагачується і вдосконалюється, причому лексичні зміни в інших структурних ярусах мови (у фонетиці, морфології) не такі інтенсивні і помітні.

Розвиток лексики визначається, з одного боку, дією внутрішньомовних факторів, а з іншого – він залежить безпосередньо і від позамовної дійсності.

Поповнення лексики новими засобами назви, термінами відбувається постійно і безперервно, бо в лексиці відбиваються всі процеси історичного розвитку суспільства.

Книжне забарвлення мають терміни, слова з абстрактним значенням, більшість запозичених офіційно-ділових слів: реалізм, демократизм, книга, експеримент, грація.

Функціонування словникового складу української мови постійно супроводжують такі процеси, як: поява нових лексичних одиниць, покликаних для життя потребами називання тих або інших конкретних предметів у найширшому розумінні цього поняття, суспільних процесів і явищ, абстрактних понять різноманітних галузей науки, духовної та матеріальної культури тощо; віддалення на периферію лексичного складу частини слів у зв'язку з втратою номінативної актуальності, спричиненої частковою або повною втратою суспільної ваги відповідними конкретними реаліями, соціально-політичними процесами, абстрактними поняттями. В мові завжди наявна пасивна й активна лексика.

Вивченням цього питання займались видатні вчені, дослідники, зокрема: А. Гриценко, І. Ющук, О. Тараненко, В. Горпинич. Стилістичні функції неологізмів досліджували І. Білодід, А. Коваль, О. Пономарів, Л. Кравець. Неологізми української мови останніх десятиліть, зокрема суспільно-політична лексика, вивчалися здебільшого в плані загальних словотвірних, лексико-семантичних та стилістичних тенденцій розвитку (А. Москаленко, І. Шашкін, К. Ленець, О. Сербенська та інші).

Неологізми служать, з одного боку, для номінації нових чи ще не названих понять, реалій, а з іншого – для заміни попередніх найменувань новими, зумовленої різними чинниками – тенденцією до мовної економії, уніфікації номінативних моделей, виразнішого, точнішого найменування, експресивно-стилістичного оновлення, з причин соціально-політичних.

Неологізми української мови останніх десятиліть, зокрема суспільно-політична лексика, вивчалися здебільшого в плані загальних словотвірних, лексично-семантичних та стилістичних тенденцій розвитку (А. Москаленко, І. Шашкін, К. Ленець та інші).

Неологізми називають лексичними інноваціями. На думку О. Сербенської, інновації – це "новотвори, запозичення, а також включення і входження в мову, зумовлені перерозподілом значень у видах і жанрах мовлення; це і відродження слів і висловів з минулих епох" [7, с. 108].

Фактори, які спричиняють утворення неологізмів, можна поділити на декілька груп.

1. Позамовні, що утворюються в разі потреби давати назви новим предметам і явищам.

2. Неологізми, які поділяються на лексичні й семантичні. Новизна лексичних новотворів виявляється у формі (євро, сайт, ксерокопія, дизайн, дисплей, принтер). Семантичні неологізми – це нові значення, які розвиваються в словах, уже наявних у мові (меню, фанера, піратство).

Загалом неологізми виникають декількома шляхами: вони творяться з наявного в мові матеріалу властивими для даної мови словотвірними способами, інколи штучно, часто запозичуються літературною мовою з діалектів і з інших мов. Іншомовні запозичення становлять найчисленішу групу серед неологізмів.

Згідно з визначенням О. Сербенської, неологізми сучасної української мови можна поділити на декілька груп.

1. Новотвори.

У сучасному суспільстві стрімко розвивається рекламна індустрія, а це, у свою чергу, формує мову реклами, яка має великий вплив на суспільство – рекламні гасла й заклики, репліки героїв рекламних роликів широко цитуються.

2. Запозичення

Мова сучасних українських засобів масової інформації привертає до себе увагу багатьох лінгвістів. Це – багатюще джерело для дослідження новітніх тенденцій у розвитку сучасної літературної мови. Одним із найпомітніших процесів, що відбуваються у нашій мові сьогодні, є процес активного поповнення лексики української мови.

3. Перерозподіл значень у жанрах і видах мовлення

Оновлення й поповнення лексичного складу української мови відбувається і в результаті лексико-семантичної деривації слів. У нових умовах функціонування слова В. Чапленко пропонував "пучковий підхід" до розуміння природи мовного знака. Він вважав, що природа мовного знака характеризується переплетінням кількох ознак, що формують пучок асоціацій за суміжністю. Поява нового значення – це ще одна ниточка в семантичному пучку лексеми [3, с. 19].

Повернена, реабілітована лексика поповнила собою терміносистеми багатьох сфер гуманітарних наук, особливо суспільних, культури, освіти, виробництва.

У період утвердження державності країни й мови природним є прагнення до термінотворення на основі власної мови. Ця орієнтація виконує позитивну роль, консолідуючи членів мовної спільноти.

У публіцистиці часом уживаються й індивідуальні неологізми для посилення експресії вислову.

Можна зробити висновок, що лексика будь-якої мови постійно поповнюється, збагачується, відновлюється. Деякі слова зникають, інші, навпаки, з'являються, а носії мови активно їх використовують. Отже, новоутворені слова мають сприйматися, як звичайне мовне явище – вони є невід'ємною об'єктивною частиною мовної культури, а їх правильний переклад на інші мови – важливе завдання. Запозичення як процес поповнення словникового складу мови є одним з продуктивних способів.

Кількість неологізмів тільки в періодиці (вона переважно і є матеріалом для їх фіксації) у розвинених мовах досягає протягом року десятків тисяч (не всі, звичайно, лишаються у мові). Переважна більшість неологізмів (до 90 %) – це терміни [6, с. 377]. Неологізми низки мов (англійської, російської, французької, японської) фіксуються й досліджуються в центрах неології. Існують словники нових слів і значень.

Життя неологізмів залежить від того, наскільки вони апробовані суспільною практикою, наскільки сильна потреба в даному слові для позначення відповідних понять і яку кількість "суперників" – синонімічних засобів має дане слово в словниковому складі мови.

Неологізми з'являються в мові, по-перше, як власне новотворення – шляхом словотворення на основі наявних у даній мові морфем (це основний шлях: роздержавлення, доленосний), переосмислення слова та лексикалізації словосполучення, по-друге, як відносні новотворення – внаслідок запозичення мовних одиниць з інших мов (шоу, спонсор, аеробіка, ламбада, в тому числі словотворного та семантичного калькування: євробачення, команда президента, зоряні війни, п'ятдесят на п'ятдесят) та переходу їх до загальнонародної мови з вулгарних стильових сфер або територіальних різновидів забруднення.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – К., 2002. – 206 с.
2. Вакуленко Т. Українська мова : практичний порадник / Тетяна Вакуленко, Наталя Косенко. – Харків : Школа, 2008. – 350 с.
3. Зубков М. Українська мова : універсальний довідник / Микола Зубков. – 3-тє вид., виправл. й доповн. – Харків : Школа, 2008. – 492 с.